

Csohány János

Trianon és a magyar református egyház

„Consummatum est” címmel jelent meg az Országos Református Lelkészegyesület (továbbiakban: ORLE.) lapjának vezércikke 1920. június 12-én.^[1] Jézus Krisztusnak a kereszten mondott utolsó kijelentése latin fordítását, amit magyarul azzal az egyetlen szóval szoktunk mondani, hogy „elvégeztetett”, választotta címül a szerző. Szerkesztői cikk, aminek nincs aláírása. Úgy vélte, a nemzetközi becstelenség jelzője lesz a Trianon kifejezés, a franciák fiai, unokái szégyellni fogják, hogy szabad országukban ilyen történt, Anglia és Amerika, sőt Franciaország elfogulatlanjai már is látják az igazságot. A bibliai Heródiás esetéhez hasonlította a szerző a trianoni békét, amikor az Keresztelő János fejét kérte és kapta meg Heródes királytól.

„A körülöttünk lappangó apró-cseprő nemzetek, kiket a történelem csak az árulások és királygyilkolások krónikájából ismer: ezek az állammá terjeszkedett ledér asszonyok csapodárságuk jutalmául megígértették az entente-hatalmakkal Magyarország fejét. Az entente-heródeseket megfogta az ígélet és idejében megjött bánatuk dacára is odaadtak bennünket a hóhérbárd alá. »Consummatum est«. »Elvégeztetett«. De azért feltámadunk. Elvégeztetett papíron a felosztásunk. Elvégeztetett tényleg is. A testünkön elvégezték a hentesmunkát. De a lelkünkön el nem végezhetik.”

Ahhoz azonban, hogy így legyen, vélekedett, meg kell őriznünk lelki egységünket az elszakított területek magyarságával. Felhívta a figyelmet arra, hogy a vesztfáliai béke I. P. M. Art. XIII. § 116. garantálja a magyar református egyház szabadságát.^[2]

Debrecen 1919. április 23-tól 1920. március 11-ig román megszállás alatt élt. A *Lelkészegyesület* című újságot a románok cenzúrázták. A Nemzeti Hadsereg bevonulása után, 1920. április 14-én sor került Horthy Miklós kormányzó debreceni látogatására. A református Nagytemplomban Baltazár Dezső püspök mondott imát, áldást és megáldotta a Debrecenbe bevonult vasi gyalogezred zászlaját. A Református Kollégiumba is ellátogatott és ünnepségen vett részt a kormányzó, hiszen annak gyakorló elemi iskolájába járt. Találkozott volt iskolatársaival is és közvetlenül elbeszélgetett velük, valamint a Kollégium tanáraival és az egyházkerület vezetőivel.^[3]

Az immár felszabadult városban 1920. június 23-án lelkészegyesületi válaszmányi gyűlést tartottak, ahol Baltazár Dezső elnök ismertette a román megszállás körülményeit. Elmondta, a románok azzal érkeztek, hogy nincs hódítási szándékuk, csupán a bolsevizmust kívánják leküzdeni, de nem mondtak igazat. A június 4-én Trianonban aláírt békediktátum ismeretében így summázta a közelmúltat és tekintett a jövőbe:

„Szenvedtünk sokat, de sem el nem csüggedtünk, sem kétségbe nem esünk. Tudtuk, hogy kinek hittünk. Az emberektől nem vártunk semmi jót. Tehát nem is csalatkoztunk. Istenbe vetjük reményünket. Az ő [sic!] törvénye szerint dolgozunk. Hazánk feltámadásának a sorsát is reá vetjük erős bizással. Az ő [sic!] nevéhez fogódzva nagy biztonsággal küzdünk, hogy magyar református egyházunk egységes teste meg ne szaggattassék; de megmaradván, legyen zsengéje a feltámadásra eljegyzett nagy Magyarországnak.”^[4]

Református egyházunk egységes teste szétszakítását nem engedhetik, mert az „zsengéje a feltámadásra eljegyzett nagy Magyarországnak”.

A magyar református egyház egységének szellemében került megtartásra 1920. szeptember 28–30-án Budapesten a zsinati ülés. Ez az 1917. október 22-én összeült harmadik budapesti zsinat negyedik ülésszaka volt, ami még a Trianon előtti, területileg csonkítatlan Magyarországon a Magyarországi Református Egyház legfelsőbb

törvényhozó szervének számított, és aminek a mandátuma – tekintve, hogy egy zsinat megbízása tíz évre szólt – még nem járt le. A zsinati tagok közül számosan érkeztek az elszakított területekről, így mintegy 78-an jelentek meg. Baltazár Dezső püspök lelkes elnök és gr. Degenfeld József főgondnok világi elnök vezetésével zajlott le a háromnapos zsinati ülészak.

Harminctagú külügyi bizottságot választott a zsinat az elszakított területek református egyházaival tartandó összeköttetés céljából. Tudomásul vették, hogy a tiszánineni püspök, Révész Kálmán volt kassai lelkipásztor Miskolcra költözött és ott szolgálatra megválasztották. Arról nem érkezett híradás, hogy Németh István dunántúli püspököt, komáromi lelkipásztort ottani püspöki székhelyéről a csehek csónakon átköltöztették a Duna déli partján maradt Komáromba, vele költöztetve a püspöki hivatal iratanyagát is. Németh István a Pápai Református Kollégium egyik termében alakította ki ideiglenes lakását, egy másik termében pedig a püspöki hivatala kezdett működni Tóth Endre akkori pápai hittanhallgató írónki tevékenységével, amíg aztán Kenesén Németh Istvánt lelkipásztorrá nem választották, ahonnan püspöki hivatalát gyakorolta 1924-ben bekövetkezett haláláig.^[5]

„Az erdélyi egyházkerületet utasította – a zsinat – és felhatalmazta, hogy a megszállás következtében szükségessé vált intézkedéseket tegye meg. A többiekre nézve kimondotta, hogy az egyes egyházkerületek és egyházmegyék megszállott részeinek adminisztrációját a rangidősebb egyházkerületi tanácsbírák és egyházmegyei gondnokok, illetőleg egyházmegyei tanácsbírák végezzék. A csekély számú egyházak a szomszédos egyházmegyéhez lesznek csatolandók.”

Az elcsatolt területek egyházkerületi és egyházmegyei bíróságainak működéséről szintén intézkedett a zsinat. A díjlevelekről kimondta, hogy azok csonkíthatatlanok, de ha a hívek nem tudják a természetbeni juttatásokat előteremteni, vagy csak nehezen, akkor az egyházkerület intézkedjék.^[6]

A zsinat összetételéből és határozataiból világosan kitűnik, hogy az elszakított területek zsinati tagjainak többsége is természetesnek tartotta, hogy egyházuknak új állami kötelékbe kerülésével nem szűnik meg a Magyarországi Református Egyház (1907 óta ez volt a hivatalos neve) szervezeti egysége. Úgy gondolták, hogy majd a helyzet konszolidációja megadja erre a módot, hiszen miért is ne adná meg. Mivel nem politikai, közigazgatási szervekről, hanem az államtól e téren független egyházi közigazgatásról volt szó. Ez azonban egyáltalán nem volt ilyen természetes 1920 után az utódállamok kormányai számára. Ezek az új államalakulatok, különösen az óriási területtel gyarapodott Román Királyság féltékenyen óvakodott területi integritása megbontásának még a látszatától is. Csehszlovákia kimondottan liberális eredetű ateista, nyíltan egyházellenes magatartást tanúsított, a római katolikus egyháznak is meg-tiltotta, hogy Rómával kapcsolatot tartson és azt felettes hatóságának elismerje, kötelezte egy nemzeti katolikus egyház felállítására. Ennek ellenére az egri főegyházmegye továbbra is próbálta igazgatni a csehszlovák területre került egyházközségeit.

Feltehetjük a kérdést, mi lehetett az oka annak, hogy a zsinat vezetősége és tagjai látszólag nem vettek tudomást a Csehszlovákiában már kialakult és a többi utódállam részéről is, ha mérsékeltebb formában, de várhatóan jelentkező irányelvről, hogy a területükre került magyar egyházak ne tartozzanak szervezetileg a Csonka-Magyarországon maradt egyházukhoz. Láthatóan tisztában voltak ezzel, de megkísérelték a lehetetlent és úgy tettek, mint akik nem vesznek tudomást e tendenciáról, és bátran viszik tovább a közös igazgatást, hátha az utódállamok is előbb-utóbb tudomásul veszik a fait accompli-t, a befejezett és megmászhatatlan tény. Kompro-misszumkészek voltak bizonyos határokon belül. A Tanácsköztársaság egyházüldözéssel politikájában megtanulták, hogy akár az életük is veszélybe kerülhet, de az utódállamok nem bolsevik (illetve ateista, egyházellenes) berendezkedésű államok voltak. Románia, a Szerb-Horvát-Szlovén Királyság és az Osztrák

Köztársaság nem voltak egyház- és vallásellenesek, talán Csehszlovákiáról mondható el hasonló minősítés. A területükre került különböző felekezetű magyarok egyházi életét azért tartották állami kereteik között, mert integritásukat féltették. A hozzájuk került magyar római katolikusoknak sem engedték meg, hogy hivatalosan a régi magyarországi egyházszerkezeti keretek között maradjanak, de a Rómához tartozást nem akadályozták, hiszen a saját területükön élő katolikus egyháznak is elismerték ezt a jogát. Az elcsatolt területek kisebb létszámú magyar római katolikus egyházait saját katolikus egyházukba olvasztották. Kivétel volt Csehszlovákián kívül Románia, utóbbi az erdélyi római katolikus püspökség autonómiáját és Rómához tartozását elismerte, annak ellenére, hogy annak hívei magyar nemzetiségűek voltak. Baltazár Dezső a Népszövetséghez intézett memorandumban is kérte a Magyarországi Református Egyház egységes igazgatásának megtarthatását, függetlenül attól, hogy egyes részei az utódállamok keretébe estek, de nem talált meghallgatásra sem akkori, sem az 1927-ben megismételt kérelme. [7]

A Zsidókhöz írott levél 10. fejezetének 38-39. versében találunk pregnáns magyarázatot az 1920. szeptember végi zsinati ülés magatartására: „Aki meghátrál, abban nem gyönyörködik a lelkem. De mi nem vagyunk a meghátrálás emberei, hogy elveszünk, hanem hitéi, hogy életet nyerjünk.” Baltazár Dezső zsinati elnök egy interjúban utólag így nyilatkozott a zsinat céljáról:

„A magyar kálvinista egyház alkotmányos életét és szervezetét megőrizni sértetlenül a legevidensebb nemzeti érdek, mert a régi Magyarországból ma már nincs épségben semmi más, csak egyesegyedül az egységes és még a régi Magyarországra is teljesen kiterjedő kálvinista egyházalkotmány. Óriási fontossága volt most is annak, hogy míg a nemzetgyűlés csak a Csonka-Magyarországról jöhetett össze és választhatta képviselőit, addig a mi zsinatunkon ott voltak a régi Magyarország egész területéről a választott képviselők.” [8]

Kísértetiesen hasonlított a helyzet az 1849 és 1860 közötti időkére, amikor azért védte annyira többek között a magyar protestantizmus saját egyházi autonómiáját, és azért támogatta abban a magyar római katolikus egyház is, mert a kortársak úgy látták, hogy már csak az maradt a magyar alkotmányos szabadságból 1849 után, így ha a bécsi kormány ezen a téren is keresztülviszi akarátát, Magyarország önállóságának utolsó bástyáját is elveszítheti. [9] A Trianon utáni közszereplő magyar reformátusokban igen élénken élt a pátensharc győzelmes megvívásának emléke, és azt magukra nézve követendőnek tekintették.

Figyelemre méltó az egykori reformátusok rendkívüli körültekintő okossága, ami megnyilvánult a zsinat munkájában, hogy miközben a trianoni béke után öt hónappal a békediktátum előtti Magyarország területéről összeült zsinaton azt juttatták kifejezésre, hogy fenn óhajtják tartani a Magyarországi Református Egyház régi igazgatását, vagyis az új határok ellenére azt egységesnek tekintették továbbra is, nagyon ügyesen, szinte rejtve intézkedtek arra az esetre, ha mégsem nyílnék alkalom a korábbi egységes igazgatás fenntartására. Az általunk idézet szakaszban

„az erdélyi egyházkerületet utasította és felhatalmazta, hogy a megszállás következtében szükségessé vált intézkedéseket tegye meg. A többiekre nézve kimondotta, hogy az egyes egyházkerületek és egyházmegyék megszállott részeinek adminisztrációját a rangidősebb egyházkerületi tanácsbírák és egyházmegyei gondnokok, illetőleg egyházmegyei tanácsbírák végezzék. A csekély számú egyházak a szomszédos egyházmegyéhez lesznek csatolandók.”

Tehát a zsinat utasította az erdélyi egyházkerületet, és felhatalmazta a megszállás következtében szükségessé vált intézkedések megtételére. Rendelkezett azokra az egyházkerületekre és egyházmegyékre nézve is, amelyek nem teljes területükkel kerültek

idegen államba, mint az erdélyi, sőt amennyiben hosszú távúra sikeredik az idegen államban létük kényszere (a zsinati szóhasználat szerint a „megszállás”), akkor a kis létszámú egyházközségekkel rendelkező csonka egyházmegyéknek a szomszédosokkal történő összevonása válik szükségessé. Ugyanígy intézkedett a zsinat az egyházmegyei bíróságok működéséről és a díjlevelek csonkítatlanságának fenntartásáról. Bölcs volt a zsinati döntés, mert tartósnak bizonyult az idegen államba tartozás, részint 1938-ig, részint 1941-ig maradt az elcsatolt református egyházak többsége idegen államok keretében, 1944–45-ben ismét visszakerültek az illető államokba. Az elcsatolt területek egyháztestjeinek átszervezése Trianon után formálisan a Magyarországi Református Egyház 1920. szeptember 28–30-i zsinatának határozata következtében, tehát törvényes alapon, autonóm elhatározásból történt, noha a külső kényszer okos belátása következtében.

A Trianonban aláírni kényszerült békében Magyarország – Horvát-Szlavóniát nem számítva – 282 ezer négyzetkilométernyi területéről 93 ezer négyzetkilométerre, vagyis egyharmadára, 18,2 milliós lakossági lélekszámáról pedig 7,6 millióra, vagyis a korábbi lakosság 43 %-ára csökkent. Az elcsatolt területeken 10,6 millió lakos élt, köztük 3,2 millió magyar.^[10] Az 1910. évi népszámlálás adatai szerint Magyarországon 2,6 millió református a népesség 14,3%-át tette ki, míg az 1920. évi népszámlálás Csonka-Magyarországon 1,6 millió reformátust regisztrált, ami a népesség 21%-ára rúgott. Ez az arány a reformátusság százalékos részesedésének jelentős emelkedését eredményezte, de a kortárs magyar reformátusokat az nyugtalanította, hogy a római és görög katolikus népesség aránya is emelkedett, mégpedig 66,1 %-ra az 1910. évi 60,3 %-hoz képest. Attól tartottak, hogy a katolikusok az állami életben a reformátusok és általában a protestánsok rovására sokkal nagyobb befolyásra tesznek szert, mint korábban. Az igazsághoz hozzátartozik, hogy a Csonka-Magyarország területére számított 1910. évi népesség református része 21,4 % volt, míg a római és görög katolikusoké együttesen 65 %.^[11] Természetesen akkor a magyar politikai életben liberális éráról beszélhetünk, ami jobban tekintettel volt a bevett vallásfelekezetek törvény előtti egyenlőségére és viszonyosságára, mint az 1920-as évek ún. „keresztény kurzusa”. Utóbbi a háborús összeomlásért, a Károlyi Mihály országlásáért, a Tanácsköztársaságért, Trianon csapásáért a szabadkőműveseket, zsidókat és protestánsokat – olykor fordított sorrendben – tette felelőssé. A kortárs protestánsok aggodalmai tehát nem voltak alaptalanok.^[12]

Tanulmányunk elején érzékeltettük némileg azt a lelki sokkot, amit Magyarország jelentős részének idegen megszállása már 1918–19-ben okozott. A Tanácsköztársaság léte miatt a győztes hatalmak Magyarországgal egyéves késéssel írták alá a békeokmányt. A szomszédos államokkal, de Németországgal és Ausztriával (hogy most a távoli Bulgáriáról és Törökországról ne beszéljünk), már 1919-ben megtörtént a békekötés és delegációikat meghallgatták, a békefeltételek enyhítéséért, különösen területi integritásuk védelme érdekében tett kifogásaiknak részben helyt adtak. A magyar közvélemény joggal hihette, hogy a békekötés a színmagyar lakosságú területeket nem hagyja a szomszédos hódítók kezén. Ezzel vigasztalták magukat és egymást. Erről szóltak lelkészeink prédikációi, cikkeztek az egyházi újságok. Nem ez történt. 1920. január 15-én Párizsban megismerte a magyar béke delegáció a rettentő feltételeket. Ez sokkolta igazán az országot, a maradéknak szántat és a már Nyugat-Magyarország kivételével gyakorlatilag elcsatolt területek magyarjait, de a magyar államhoz ragaszkodó más nemzetiségűeket, németeket, zsidókat, örményeket, ruszinokat, sőt még a szlovákok egy részét is. A magyar református egyház vezetői, lelkészei megállták a helyüket ebben a nehéz időben. A négyéves világháborúban nagy emberi és anyagi veszteséget szenvedett országban, a két ún. forradalom, a világháborúnál is több halálos áldozatot követelő influenza világjárvány (az ún. „spanyolnátha”), háborús özvegyek és árvák, munkanélküliség, éhezés, lakásínség, sokszor hónapokig vasúti vagonokban lakó menekültáradat közepette lelkészeink prédikációikban az evangélium és a politikai okosság reménységét prédikálták a gyülekezeteknek, tartották bennük a lelket. Ez olvasható a korabeli prédikációs kötetekben, a prédikációkat közlő

folyóiratokban, egyházi hetilapokban, traktátusokban. A hit erősítése, a hazaszeretet, a magyarsághoz való hűségre buzdítás, az egyház melletti megmaradás a megszállt területeken a magyarság önazonossága megtartásának mentsvára is volt. Tervek születtek egyesületek és magánszemélyek részéről, hogyan kellene a református egyházat vagy az egész országot átalakítani, reformálni.^[13] A hivatalos egyház és különböző egyháztársadalmi mozgalmak, melyek mindinkább a belmisszió és diakónia, valamint a teológiai megújulást munkálták, a második világháború végére valósággal átformálták pozitív értelemben a magyar református egyház belső életét nem csupán Csonka-Magyarországon, hanem az elszakított területek egyházaiban is. Sajnos terjedelmi okokból mi most ezekkel nem foglalkozhatunk, csupán arra szorítkozunk, hogy a Trianon következtében létrejött Csonka-Magyarországon és az utódállamokban áttekintsük az új magyar református egyházak szervezetét.

Csonka-Magyarországon maradt négy egyházkerület, amelyről az 1881-ben csatlakozott ötödik, az erdélyi kényszerűleg levált. A négy kerület mindegyike komoly területi veszteséget szenvedett. A dunamelléki a déli, a dunántúli a Dunától északra lévő, a Nyugati-felvidékre kiterjedő, ugyanígy a tiszáninneri a Felvidék keleti, a tiszántúli a Kárpátaljától Bánát déli határáig, beleértve az egykor Erdélyhez tartozott Partium területét veszítette el.

Ausztria 4 ezer négyzetkilométert kapott Nyugat-Magyarországból 292 ezer lakossal, akikből 26 ezer volt magyar, a reformátusok száma néhány ezerre rúgott. Az osztrák református egyház Landessuperintendenciája igazgatása alatt állt.

Csehszlovákia 63 ezer négyzetkilométer területet kapott 3,5 millió lakossal. Ebből 1 072 000 volt magyar, a reformátusok száma 217 ezer. 1923-ban Léván tartotta alkotmányozó zsinatát, melyet a Csehszlovák Köztársaság csupán évek múlva hagyott jóvá. A történelmi hagyományoknak megfelelően Dunántúli Egyházkerületnek nevezték a pozsonyi székhellyel megalakult egyiket, a másikat Tiszáninneri Egyházkerületnek hívták és Rimaszombat lett püspöki székhelye. A harmadik a Kárpáti Kerület a volt Tiszántúli Egyházkerulettől elcsatolt részeket ölelte fel, ott munkácsi székhelyén 1923-ban iktatták be a püspököt. E kerület megalakításának jogi folyamata sokáig elhúzódott, csupán 1932-ben ismerte el a prágai kormány.

Románia 103 ezer négyzetkilométer területet kapott 3,5 millió lakossal, akik közül 1 664 000 volt magyar, közülük 719 000 református. Erdély 1541-től 1868-ig önálló ország volt, református egyháza 1564-ben kapott az országgyűléstől szabad vallásgyakorlati jogot. 1881-ben a Debreceni Zsinaton egyházkerületként egyesült a Magyar Királyság addigi négy egyházkerületével egy országos egyházzá. 1921-ben az erdélyi egyházkerület püspöke letette a hűségesküt Bukarestben, ezzel a román kormány elismerte ezt a református egyházkerületet.

1922-ben iktatta be hivatalába Nagyváradon a Tiszántúli Egyházkerulettől elcsatolt területen alakult Királyhágómelléki Egyházkerület közgyűlésén annak új püspökét Nagy Károly erdélyi püspök. A román kormány azonban az elismerését 1926-ig halogatta, a két romániai magyar református egyházkerület zsinatának megtartását 1929-ben engedélyezte, amikor is Kolozsvárott egyesült Romániai Református Keresztyén Egyház néven a két ottani egyházkerület. 1940 augusztusában a II. bécsi döntés értelmében a Királyhágómelléki Református Egyházkerület legnagyobb részét Magyarország visszakapta, ezért a kerület akkor megszűnt, és visszatért a Tiszántúli Református Egyházkerület kebelébe. A II. világháború után ismét Romániának adták a nagyhatalmak ezt a területet, és az egyházkerület újjáalakult. A II. bécsi döntés Észak-Erdélyt is visszaadta Magyarországnak, maga Kolozsvár is visszatért a Magyar Királysághoz, minek nyomán az Erdélyi Református Egyházkerület jó részét is az anyaországhoz csatolták. 1944-ben ismét román uralom alá került, amit az 1947. évi párizsi béke szentesített. 1990-ben a két egyházkerületből álló Romániai Református Keresztyén Egyház 1 millió taggal számolt.

A Szerb-Horvát-Szlavón Királyság 21 ezer négyzetkilométer területet kapott Magyarországból 1,6 millió lakossal, amiből 461 000 volt magyar. A reformátusok száma

49 826 volt, de ezek 37 magyar, 12 német, 2 cseh és horvát gyülekezetben éltek. A Jugoszláv Királyság 1930-ra engedélyezte zsinat összehívását, az kidolgozta a Jugoszláv Királyság Keresztyén Református egyházának alkotmányát, megválasztotta első püspökét. Az állam elismerte az egyházat, megerősítette alkotmányát és püspökét, valamint vezető tisztségviselőit.^[14] A világ magyar reformátussága 1920 után is érezte összetartozását és sikeresen ápolta a testvéri kapcsolatokat. Az 1920-as években az amerikai magyar reformátusok többször jelentős anyagi segítséget nyújtottak az anyaország reformátusságának, később az anyaország nyújtott segítséget az elcsatolt területeken élő reformátusoknak, anyagi téren sokszor illegálisan, mivel az utódállamok azt büntetendő cselekménynek tartották. Ezért kellett Makkai Sándor erdélyi püspöknek 1936-ban lemondania és az anyaországba repatriálnia. A román titkosszolgálat felderítette és dokumentálta, hogy a magyar kultuszminisztériumban mikor, milyen összegű pénzsegélyeket vett fel erdélyi iskolák fenntartására.^[15]

[1] *Lelkészegegyesület*, 1920. 23-24. sz. (június 12.) 65-66. p.

[2] Uo.

[3] *Lelkészegegyesület*, 1920. 11-12. sz. (március 20.) 39-41. p.; Horthy kormányzó. In: *Lelkészegegyesület*, 1920. 15-16. sz. (április 17.) 47-48. p.; Vö.: VERESS GÉZA: A román megszállás és az ellenforradalmi korszak első évtizede (1919-1931). In: Debrecen története, 1919-1944. 4. köt. Szerk.: TOKODY GYULA. Debrecen, 1986. 166., 185., 189. p. A Debrecenbe bevonult magyar ezredet a díszszemle után a Református Kollégiumban helyezték el, mert a románok járványügyi szempontból is veszélyes állapotban, egyébként is lepusztítottan hagyták a laktanyákat. Horthy kormányzónak a Kollégiumban tett látogatását Veress Géza nem említette.

[4] BALTAZÁR DEZSŐ: Elnöki megnyitó az O. R. L. E. választmányi gyűlésén. In: *Lelkészegegyesület*, 1920. 25-26. sz. (június 26.) 69-70. p.

[5] Tóth Endre debreceni teol. professzor közlése 1957 és 1961 között, amikor az általa vezetett egyháztörténeti és egyházjogi tanszék szemináriumi könyvtárának diák-könyvtára (szeminaristája, kulcsosa) voltam.

[6] SÜTŐ KÁLMÁN: A zsinat. Vegyesek. In: *Lelkészegegyesület*, 1920. 40-42. sz. (október 17.) 101-103. p.

[7] KORMOS LÁSZLÓ: A református egyház a magyar politikai életben. In: *Tanulmányok a Magyarországi Református Egyház 1867 és 1978 közötti történetéből*. Bp., 1983. (Studia et Acta Ecclesiastica, 5.) 277. p.

[8] Baltazár püspök a tanügyi rendeletekről és a zsinati tagok igazoltatásáról. In: *Lelkészegegyesület*, 1920. 40-42. sz. (október 17.) 101. p.

[9] A pátenszküzdelem 150. évfordulóján a téma kiterjedt irodalmából ld.: CSOHÁNY JÁNOS: Leo Thun egyházpolitikája. In: *Egyháztörténeti Szemle*, 2010. 2. sz. 83-90. p. (Apparátusában a legújabb irodalom is megtalálható.)

[10] ROMSICS IGNÁC: Magyarország története a XX. században. Bp., 1999. 145. p.

[11] KARNER KÁROLY: A felekezetek Magyarországon a statisztika megvilágításában. Debrecen, 1931. 5-6. p.

[12] L.[ENCZ GÉZA]: Kereszt alatt nyögő egyház. Vezércikk. Nyitó beszéd október 31-én.

In: *Lelkészegegyesület*, 1920. 43. sz. (november 1.) 105-106. p. Hangsúlyozta, hogy a magyar protestantizmus a legnagyobb vesztese a háborúnak és az országcsönkítésnek, mert oda- vannak pótolhatatlan területei és a katolicizmus arányszáma a csonka országban a korábbi 50%-ról 66-67%-ra emelkedett. Ugyanebben a lapszámban a *Vegyesek* című rovatban, Zichy János grófnak az országos katolikus nagygyűlésen a magyar katolikusság programjából olvashatunk *Harci riadó a protestantizmus ellen* címen részletet: „Ebből a szép Magyarországból a szó szoros értelmében való Regnum Mariánumot fogunk alkotni.” (Uo. 108. p.) Ehhez hasonló cikkeket más református sajtóorgánumban is találunk, és a katolikus túlsúly 1944-ig visszatérő téma volt protestáns részről.

[13] Egységes politikai, kulturális, szociális és gazdasági program a magyar kálvinizmus részére. Bp., 1918. (1. kiad.); Debrecen, 1925. (2. kiad.) *Lelkészegegyesület*, 1925. 25. sz. melléklete. Facsimile kiadásban: CSOHÁNY JÁNOS: *Tanulmányok Debrecen és a reformátusság múltjáról*. Debrecen, 2004. 53-79. p.; NAGY ISTVÁN: A református egyház helyzete és teendői Csonka-Magyarországon az 1920-iki trianoni békekötés után. *Mezőtúr*, 1922. 39 p.; *Új Reformáció* 1918-19. évfolyamaiban a Budapesten, 1918. október 27-én alakult Országos Református Tanács által kidolgozott országos református reformprogram az *Új Reformáció* induló számában olvasható. Vö.: BOLYKI JÁNOS – LADÁNYI SÁNDOR: A református egyház. In: A magyar protestantizmus, 1918–1948. *Tanulmányok*. Szerk.: LENDVAI L. FERENC. Bp., 1987.

(továbbiakban: BOLYKI-LADÁNYI, 1987.) 32-34., 44-48., 114. p. Az Országos Református Tanács Péceli Kör néven folytatta munkáját Forgács Gyula péceli lelkipásztor vezetésével, újságot is indított *Reformáció* címmel. „A péceli konferencia programja (1920. augusztus 17-20.)” megjelent a *Reformáció* Könyvtára 1. füzetében: Bp., é. n. [1920]. LADÁNYI SÁNDOR: A Péceli Kör megalakulásának félszázados évfordulójára. In: *Református Egyház*, 1970. 198-199. p. A Péceli Kör 1921. augusztus 23–24-én Kunhegyesen tartott ülésén gyakorlatilag az 1918. október 27-i memorandumát fogadta el újra, amit aztán az általunk említett 1921. szeptember 28–30-i zsinat elé terjesztettek, s ami azt szakbizottságnak adta ki. A Kunhegyesi Memorandum teljes szövegét közölte: *Reformáció*, 1921. Különszám. 181-186. p.; TÓTH ENDRE: Az általános keresztyénség és a történelmi kálvinizmus vitája és tanulságai. In: Uő: Részletek XX. századi egyháztörténetünkől. Debrecen, 1960. 40-47. p.

[14] A területi és lakossági adatok forrása: BERTÉNYI IVÁN – GYAPAY GÁBOR: Magyarország rövid története. Bp., 1992. 519. p. Az elcsatolt területek reformátusságának lélekszámára, valamint egyházzá szerveződésére, állami elismertetésére vonatkozó információk forrása: „Tebenned bízunk eleitől fogva...” A magyar reformátusság körképe. Szerk.: BARCZA JÓZSEF – BÜTÖSI JÁNOS. Debrecen, 1991.; PEYER-MÜLLER, FRITZ: A Kárpátaljai Református Egyház története a két világháború között – kitekintéssel a jelenre. Bp., 1995. (LUX Nemzetközi Teológiai Könyvtár, 16.) A Romániához csatolt területek 1920-as református lélekszáma nem volt meg a „Tebenned bízunk eleitől fogva...” c. kötetben, annak forrása: BOLYKI-LADÁNYI, 1987. 43. p. Megjegyzem, hogy e kötetben egészen más adatok szerepelnek az elcsatolt és a Csonka-Magyarország reformátusságának adataiként, mint amiket felhasználtam.

[15] Dezső László nyá. tábori esperes, alezredes, Debrecen-Nagytemplomi-északi egyházközségi lelkipásztor, principálisom közlése, amit Makkai László akadémikus, debreceni teológiai tanszékvezető professzorom megerősített.